

Del llatí vulgar al romanç arcaic. Assaig historicolingüístic

ANTONI M. BADIA I MARGARIT
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Barcelona

1. PREÀMBUL

El tema de la Jornada d'avui forma part d'un vell projecte de treball que aca-rono d'anys ençà i sobre el qual he consultat abundosa bibliografia especialitzada. La romanització, la possible acció del substrat preromà, una mica pertot arreu, el llatí vulgar, els segles tan obscurs en la informació com fèrtils en el procés d'arromançament de la llengua mare que culminarà en les noves llengües romàniques, els símptomes dels primers balbuceigs del català, llur via, de vacil·lant a entenedora, vers la seva escriptura, han atret durant llarg temps la meua atenció i em sento pregonament deutor i agraït a tots els qui hi han aportat dades útils, alguns dels quals ens acompanyen avui. La complexitat de la tasca, compromisos de tota mena i una delicada situació personal, han posat a prova els meus esforços i sens dubte han aconseguit que el vell projecte a hores d'ara encara tingui més de somni que de realitat. Dic tot això per comunicar-vos que, si jo avui no exposaré els fruits que esperava de presentar-vos-en, sí que la feina feta m'anima, car em recorda que no ha d'ésser rar que un dia o altre els somnis acabin tornant-se realitat. I si això passa, en bona part serà perquè tots els qui avui heu respost a la nostra crida aportareu allò que ens falta i que concretament m'ha faltat a mi. No ho oblidem: aquest és un dels designis (potser el primordial) de les nostres reunions. Gràcies a la bestreta.

En començar la present dissertació, no trobo manera d'eludir un lloc comú que, si comú s'ha tornat, no és pas sense una raó suficient. Em reto a la comoditat i a l'eficàcia. Fa així: la romanística té tres avantatges clars i evidents respecte a d'altres disciplines de lingüística històrica. En posar-se a la feina, els romanistes en coneixen satisfactòriament 1) el *punt de partença* (el llatí, del qual deriven les llengües romàniques), 2) les *etapes intermèdies* (la història de les llengües i de les literatures afectades, llurs dubtosos processos de canvis, dades custodiades als ar-

xius, etc.) i 3) *l'estat actual* (les llengües que ells estudien avui, en dialectes, nivells, parlars especialitzats, etc.). Seria perdre el temps de subratllar els avantatges metodològics de la romanística, que acabo de suggerir, si la comparem amb altres disciplines lingüístiques.

Tanmateix, no tot són flors i violes per a la mateixa romanística. Aquesta insinuació, convenientment desenvolupada, ens introduirà en la problemàtica de la Jornada d'avui i *a fortiori*, en el tema de la meua intervenció personal. Per tant, és aconsellable que ens preparem a afrontar-nos a segons quins esculls que fan laboriós el pas del llatí al romanç, sense impedir-ne, emperò, l'eficàcia. D'altra banda, i com és ben sabut, jo, que no sóc especialista en la matèria d'aquesta conferència, sempre m'he sentit atret a conèixer-la cada cop més a fons. En el moment que en reprenc, doncs, un nou assaig, em permeto de tornar a dir que també avui em valdré de treballs i aportacions, entre d'altres, de Cebrià Baraut, Joan Bastardas, Pere Bosch i Gimpera, Jordi Bruguera, Guillem Calaforra i Castellano, Josep M. de Casacuberta, Emili Casanova, Germà Colón, Joan Coromines, Joseph Gulsoy, Joan Martí, Josep Massot i Muntaner, Wilhelm Meyer-Lübke, Koldo Mitxelena, Francesc de Borja Moll, Josep Moran i Ocerinjauregui, Enric Moreu-Rey, Joan Anton Rabella, Philip D. Rasico, Paul Russell-Gebbett, Miquel Tarradell, Antonio Tovar, Joan Veny Clar, Michel Zimmermann. Gràcies a tots.

2. L'ESPLENDOROSA VIDA DE LA LLENGUA LLATINA. EN L'EXTENSIÓ GEOGRÀFICA I EN LA DURADA TEMPORAL

Hem de fer l'esforç de no entretenir-nos gaire a comentar dades que, per una banda, són prou sabudes i que, per l'altra, no es refereixen directament al tema fonamental de la nostra tasca d'avui. Tanmateix, d'una manera o altra havíem de començar. El llatí forneix una de les mostres més clares que l'evolució triomfal d'una llengua important no depèn de la seva estructura, sinó de les circumstàncies que l'acompanyen i que els seus cabdills saben aprofitar. Rude com les altres llengües del grup itàlic (com el falisc, l'umbre, l'osc i altres), fou la llengua del Laci (ço és, el llatí) la que s'ensenyorí de la Península, situació que el menà a assuaujar alguns dels seus trets idiomàtics primitius. Estimulats per un nou rept, una sort semblant féu que els seus parlants (i els seus guerrers, diguem-ho tot), ara ja coneguts arreu com «els romans», s'imposessin a Cartago en una vella rivalitat, i que aconseguissin, a mitjan segle II, de rodejar totalment el mar símbol del món aleshores conegut i que, no sense raó, ells mateixos anomenaren *Mare Nostrum*. Mai tan ben dit. Entorn de les seves aigües es desenvolupà la vida de l'Imperi romà (vida política, cultural, jurídica, militar, comercial i altres adjectius que hi escauen). Recordem només uns quants noms fulgurants de les lletres llatines, escollits a l'atzar, i fent abstracció d'èpoques, de llocs, de gèneres, etc., d'acord amb els

quals són coneguts: Plaute, Terenci, Juli Cèsar, Ciceró, Sallusti, Catul, Lucreci, Tit Livi, Virgili, Horaci, Ovidi, Marcial, Tàcit, Suetoni i tants d'altres.

La primera impressió que produeix la llengua llatina a qui se li acosta per a aprendre-la és, ni més ni menys, la mateixa realitat que se li imposa: es tracta d'una llengua preeminent, que no manca de cap dels elements que componen una llengua insigne, en tots els sentits que té aquest adjectiu dimensional. De més a més, és una llengua que aquest aprenent ja coneix madura i amb unes qualitats que li han pervingut justament pel seu conreu universal i, sobretot, per una història política brillant i una organització estatal eficaç del poble que la tenia com a pròpia. Havia superat una primera etapa: el «llatí *de la conquesta*» (mal rebut d'entrada, després acceptat *velis nolis* i, per fi, universalment reconegut com a llengua pròpia pels qui de primer s'hi resistien). Per això s'imposà arreu el «llatí *de la romanització*» (amo i senyor del món romà, que, a desgrat de la varietat en tots els aspectes de les persones i els grups humans que s'hi integraren: d'origen, de medi, de mitjans naturals, de clima, de funcionament, etc., restà marcat amb l'empremta d'una llengua única i abassegadora). Si prenem per model la llengua en què s'expressaven els grans autors, com els esmentats, se'ns hi faran patents algunes de les seves qualitats estables. N'esmento quatre: 1) és una llengua gairebé tan *estesa* com el vast imperi que la representa i l'aglutina; 2) típicament *unitària*, malgrat la seva vastitud geogràfica (gràcies a una estructura garant d'una manera comuna de fer i de viure en *pensament*, en *cultura*, en *literatura* i en *ensenyament*); 3) difusora d'una modalitat —l'*oratòria* del Fòrum romà, reflectida en les institucions provincials— que es propaga pertot arreu com a patró del *bene loquendi*, i 4) beneficiària dels constants trasllats de funcionaris i migrants (i fins i tot de certs grups de legionaris), tots els quals, sense tenir-ne consciència, contribueixen que arrelhi una mena de llatí *estàndard*, penyora de la unitat lingüística. Com diem, una gran llengua, examinada des de qualsevol punt de vista.

Per al tema que ens ocupa, característica decisiva del llatí fou la seva llarga vida. Situant-nos, com a exemple que ens afecta, a l'angle nord-oriental de la península Ibèrica (on un dia seria forjada Catalunya), la llengua llatina hi atenyé *de facto* set segles de presència activa, cosa que permet d'imaginar el grau de penetració social que assolí dins la societat romana de l'època. I no cal dir que aquest exemple es pot ampliar, amb poques diferències de temps, d'antuvi, a tota la península Itàlica, i després, a la Gàllia meridional, a la Bètica, etc. Més, encara: anticipant una dada que ara mateix ja pot ésser útil, recordem que, extingit l'any 476 l'antic Imperi romà d'Occident, la continuïtat històrica de l'acció pública no significà canvis exorbitants en els nous països que heretaren les maneres de viure dels romans i, menys que en cap altra, en la llengua: pertot arreu hom continuà valent-se del multiseccular llatí.

3. LA UNITAT DE LA LLENGUA LLATINA. PRÒPIA O CONDICIONADA?

No costaria gaire d'insistir en els aspectes positius de la vida i de la cultura romanes. Les lletres, l'ensenyament, l'Administració, el dret, les institucions, la vida social, les relacions humanes, etc. Pertot arreu era emprada i enaltida l'esmentada «llengua llatina *unitària*», que era la que es devia sentir per tot l'Imperi, de la boca de persones cultes i instruïdes. Certament, l'anvers de la medalla és prou ric i explícit. Girem-la, emperò. Com sabem, al dessota del llatí dels usos formals i acurats, a les regions guanyades per a Roma la gent practicava diverses modalitats d'un llatí *parlat*, que distava granment del llatí *comú* de les persones cultivades. Aquesta realitat planteja el tema de la unitat de la llengua llatina. Atenció, emperò: és clar que, si un dia el llatí s'havia de desfer en les noves llengües que en derivarien, seria lògic de parlar de l'arromançament del llatí i de situar-lo en el període que anomeno el «primer llegat de Roma», actiu a partir del segle v. Però ara em refereixo a una situació sociolingüística que ja es manifesta precisament en els inicis de la laboriosa i (per a mi sovint incompleta) aclimatació del llatí tot just acabat d'arribar (o que feia poc que havia arribat) a terres que sense trigar figurarien com a parts de l'Imperi. Per això ja començo de parlar-ne ací mateix.

D'entrada, és natural que la presència dels romans en terres per a ells noves, a mesura que s'hi anaven instal·lant, després d'ocupades per les legions vencedores, no hi fos regular, com si hagués d'obeir a una repartició geomètrica prèviament calculada. Hi havia en joc abundosos factors (uns, més naturals: orogràfics, hidrogràfics, climàtics, estratègics; els altres, ja humans: d'organització, vies i camins, culturals, l'explotació del sòl, acceptació o resistència davant l'arribada de forasters, i tants d'altres, fàcils d'imaginar), tots ells, factors que determinaven diferències remarcables a l'hora que s'hi establien els nous ocupants. Em plau de recordar-ne un cas concret (que vaig examinar fa uns quants anys, seguint les petjades de Joan Coromines i de Joan Bastardas). Com sabem, el territori que un dia seria Catalunya fou romanitzat. L'ocupació no fou arreu seguida immediatament per la romanització ni l'escomesa (o la intensitat) d'aquesta no seguí en processos coincidents. Tenim raons per a afirmar que la tal romanització fou més pregona a les zones properes a la costa i a la part central inferior, fins a Ilerda, que no pas a la resta del país. Ho proven a bastament la història, l'arqueologia i la toponímia. Això no vol dir que la creença general i la tradició històrica no hagin parlat simplement de la «Catalunya romana», com si fos romana d'una manera regular pels quatre costats, quan de fet no era així. Tanmateix, alguns arqueòlegs s'oposaren a la nostra interpretació, argumentant que, si les excavacions dutes a terme semblen abonar-la, era perquè durant llarg temps no se n'havien fet pertot de manera sistemàtica. Però «desenganyem-nos», em deien: «a Catalunya, on sigui que *gratem*, sempre sortiran pedres romanes». Ara bé, en veure que tant ells com jo mateix

estàvem convençuts que cadascú tenia la seva raó, vaig pensar que entre nosaltres devia haver-hi un malentès (potser informatiu, potser conceptual, potser terminològic), que convindria resoldre. I m'hi ajudà la memòria del desaparegut Miquel Tarradell, de qui jo recordava una intervenció que no oblidaré mai (i que jo li havia sentit manta vegada, sempre repetida amb la seva particular vehemència). Més o menys feia així: «Pel que fa als hispanoromans del baix imperi (entorn dels segles III o IV), podeu demanar-nos com vivien, com construïen les cases, com conreaven la terra, què menjaven, com es divertien, com es vestien i s'embellien el cos, com feien la guerra, com enterraven els morts, etc., perquè tenim prou informacions per a satisfer la vostra curiositat; ah, però, no ens demaneu en quina llengua parlaven, perquè no ho sabem». Remarquem que, tal com ell s'expressava, el dubte feia segles que es mantenia! Analitzem-ho. Per a mi, les coses eren clares, àdhuc decisives. Les feines i els quefers que Tarradell atribuïa a aquells bons hispanoromans mostraven fins a l'evidència que la gent vivia «a la romana». Totes eren feines materials i les fonts d'informació provenien de les excavacions. Totes no, emperò: les pedres no *parlen* i restaven a part d'allò que és més subtil de la vida humana: el llenguatge. Aquella gent potser encara no parlaven llatí, però ja vivien «a la romana». Si en tenim la prova avui mateix a casa nostra! «Somos catalanes», ens diuen veïns i coneguts (quan ja han adoptat costums i festes i maneres de fer i de menjar de Catalunya), però encara no parlen català o fa molt poc que s'hi han posat. Una cosa era «viure a la romana» i una altra cosa, «parlar llatí». Per això (i així acabo el relat del cas concret) vaig fer la doble proposta que, en els diccionaris, 1) el mot *romanització* també sigui definit com 'adquisició i assimilació de les maneres de viure dels romans' i 2) que la seva accepció sociolingüística: 'cessió i substitució de la llengua indígena pel llatí dels romans' sigui afegida al mot *llatinització*. Sembla, doncs, que, àdhuc en zones efectivament romanitzades (com les dues meitats del territori que un dia seria Catalunya), era inevitable que es produïssin dissimilituds de temps i d'intensitat en l'aculturació que implicava la presència del llatí.

Per cert, els matisos diferencials adquirien un relleu considerable en un camp que no tenim previst en la temàtica de la Jornada d'avui, al qual, emperò, no puc deixar de fer una petita al·lusió, perquè ningú no pensi que no hi tenia res a veure, quan hi és una peça essencial: el substrat preromà. De nord a sud de la Romània occidental, el celta al nord de la Gàl·lia per al francès, l'èuscar per als parlars pirinencs de prop o de lluny del País Basc i la cultura ibèrica per a Hispània, són factors que es feren sentir en el llatí de la conquesta i de la incipient romanització. Algun dia haurem de tornar-hi. Ara em limito a recordar un fet rar, adduït per Joan Coromines amb una profusió de dades, sobretot toponímiques: la pervivència d'un parlar bascoide en poblets elevats del Pallars fins vers l'any 1000, des dels quals hom practicaria un cert bilingüisme en la relació que llurs habitants mante-

nien amb gent de terra baixa (que vivia al nivell dels rius i de les vies de comunicació). Es tracta d'una situació que implicaria el pas directe de l'èuscar al català, sense que hi intervingués el llatí, per tardà que fos.

L'existència de zones que rompien la compacitat de la llengua llatina tal com era emprada en els seus usos formals de l'Imperi romà (literaris, administratius, docents) és un tema delicat, per l'heterogeneïtat de les seves motivacions, per la diversitat de les èpoques en què es manifesta, per la seva relació amb les migracions internes de població, per la presumpta acció del substrat preromà de cultures consistents, per la seva afectació més enllà de les grans regions en què era dividit el mateix Imperi, etc. Aquesta última menció torna a suggerir un tema que ens ateny prou directament, però que, *mutatis mutandis*, es repeteix sovint en l'àmplia geografia de la llengua llatina. En efecte: diríeu que, com a conseqüència del funcionament de la mateixa organització administrativa romana, seria lògic que almenys els territoris de les grans regions (com, per un costat, la Gàl·lia al nord i la Narbonense més al sud i, per l'altre, la Tarraconense i la Bètica) haguessin salvat unes modalitats idiomàtiques unitàries pròpies de cada regió. Però ni en aquest lat nivell no s'aturà la fragmentació.

4. DIGRESSIÓ SOBRE LA FORMACIÓ DEL CATALÀ (COM A EXEMPLE CARACTERÍSTIC).

RECAPITULACIÓ I REPRESA DEL TEMA GENERAL

Aquí és on inicio l'anunciada *digressió* sobre la formació del català. Per què l'avanço aquí? Justament per tal com estem referint-nos a matisos diferencials que, al dessota de l'acurada unitat de la llengua llatina formal, feien que aquesta fos clivellada pels usos corrents de baix nivell o pels usos peculiars d'unes comarques, etc., els quals trencaven sovint la unitat lingüística que teòricament i formalment s'estenia d'un cap a l'altre del vast domini romà. Posat a escollir-ne una mostra, opto per una mena singular de llatí que és font remota de la llengua catalana. Un llatí que, a desgrat de pertànyer geogràficament i política al llatí hispànic, se n'apartava des del punt de vista lingüístic, i com que era el llatí de l'angle nord-est de la península Ibèrica que, passats els segles de rigor, ha perdurat en la llengua catalana, l'anomenarem, per entendre'ns, «llatí (català)» *avant la lettre*. A propòsit d'això, un bon nombre de mostres adduïbles sobre discrepàncies d'aquest llatí particular respecte al llatí hispànic comú de la Tarraconense i de la Bètica remunten als primers temps de la romanització. Ho prova que la *ll* geminada llatina darrere vocal llarga, com la *ll* llarga de *villa*, presenta reducció en el cat. *vila* (ni més ni menys que a la Gàl·lia), mentre que en castellà tenim palatalització: cast. *villa* (fenomen fonètic que ja és documentat abans del segle II). Aleshores, si decidim de recopilar exemples, en trobem que n'hi ha de ben antics al costat d'altres més tardans i, atès que seria absurd de separar-los en paràgrafs diferents segons llur

antiguitat, és preferible d'arrodonir el tema pel que fa al català, i per això ja no ens aturarem fins a arribar a la llengua catalana còngruament realitzada i establerta. No oblidem que fem una digressió. Insisteixo que, de mostres de «llatins particulars» que discrepen dels tractaments que presenta el «llatí general» (del qual aquells, *lato sensu*, no deixen de formar part), en trobaríem una munió en innumbrables racons de tota la Romània. El que passa és que avui ens fixem en el català, que entre nosaltres no resta fora de lloc, sinó ben al contrari.

Com ho feren veure Joan Bastardas (en col·laboració amb Germà Colón i Joan Coromines), la llatinitat de l'angle català de la península Ibèrica sovint diferia (i no pas en conceptes i mots rars o selectes, sinó bàsics, d'ús quotidià), no solament de la llatinitat de la llunyana Bètica, sinó també de la que era pròpia de la mateixa Tarraconense, tot just franquejat l'Ebre. D'altra banda, tal distanciament del llatí hispànic comú (respecte al llatí que hem dit que anomenariem *català*) no significava tampoc que aquest depengués del llatí d'Occitània (on es prepararia tota una altra llengua, ja galloromànica). No: la frontera orogràfica de les Corberes sempre tingué (i encara té avui) una veritable funció de límit lingüístic. Malgrat certes reticències de qui encara no ho veu prou clar, sembla que podem afirmar que la naixença i els primers passos de la llengua catalana s'esdevingueren en un domini estable, 1) en part costaner, banyat per la Mediterrània (a l'est), a banda i banda del Pirineu, entre les Corberes (al nord) i la plana de l'Empordà (al sud), i 2) en part muntanyenc, fins a l'alta Cerdanya i les carenes d'Andorra i l'Alt Urgell (a l'oest). Devia ésser un país pacífic, romanitzat a fons (pel que fa a les planes centrals i llewantines), que custodiava al seu si una vintena de mots d'origen llatí que no sembla que es trobin en altres terres de la Romània (com *desar*, *enyorar*, *rebutjar*); cohesionat que havia estat, tant amb el nord com amb el sud, per la monarquia visigòtica; amb el port d'Empúries a migjorn, que li facilitava relacions externes, i que, després de veure arribar els romans (com, segles abans, hi havien arribat els celtes), feia l'aprenentatge per tornar-se una terra de pas, condició que encara reivindicuem avui. Compartia la llengua llatina dels països veïns de cap a l'oest i al sud-oest, però sovint no se sentia identificat amb mots que un dia hi caracteritzarien el castellà i el portuguès. Vegem-ne algunes mostres: 1) mots com *comedere*, *metu*, *fervere*, *subire*, que des de començos de l'època imperial, eren considerats a Roma propis d'un nivell elevat, mentre que allí la gent els substituïa per sinònims populars; 2) vulgarismes de la llengua arcaica, aviat exclosos del parlar romà, com *collocare* (amb el sentit del cast. *colgar*, o sia 'penjar') o *quaerere* (que volia dir en-sems 'voler' i 'estimar'); 3) no poques innovacions del llatí hispànic no arribaven a l'extrem d'aquest llatí que un dia seria català (innovacions com les que s'han resolt en les veus cast. *carnero*, *mañana*, *ordeñar*, *sobrino*). D'altra banda, aquest mateix llatí dels confins nord-orientals de la Tarraconense, sens dubte per la seva proximitat amb el llatí de la Septimània, es mostra afí amb el parlar que un dia se-

ria l'occità. És una afinitat de llarga durada, per tal com es manifesta tant amb mots realment antics (com *bellus*, *manducare*, *precari* (preferit a *rogare*), com amb mots ja posteriors a la difusió del cristianisme (com *parabolare* 'parlar', en comptes de *fabulare*, que explica el cast. *hablar* i el port. *falar*), com, encara, mots més tardans (*tropare*, o bé *apud*, que dóna raó del cat. ant. *ab* i cat. mod. *amb*, i no *cum*, cast. *con*). Això no vol dir que manquin mots comuns i generals a tot el llatí hispànic, ni de bon tros. Exemples: *callar*, *casa*, *cova*, *despertar*, i tants d'altres.

Aquest territori, situat entre pobles veïns que feien un conjunt d'arrels visigòtiques que en reblava l'afinitat i que imaginàvem de vida pacífica, vivia, tan inconscientment com tranquil·lament, el lent *procés* que, actiu a tota la Romània, anava fent, del llatí, *il preromanzo* (el qual, ja parlat amb sintaxi romànica, substituïa, en sons, formes i mots, els trets llatins pels incerts nous elements ja romànics que la gent trobava més còmodes, més naturals i més expressius). Més avall exposarem aquest *procés*, quan veurem que ja n'hi havia mostres escrites entorn del segle II, i que estigué en activitat fins als segles VII i VIII). Ja culminat de fet el *procés* de què parlem, el dit territori visqué en els segles VIII i IX una etapa verament crucial i decisiva per a la conformació oral de la llengua catalana i hagué d'ésser testimoni de dos esdeveniments pertorbadors que sacsejaren el segle VIII, amb destins paral·lels però oposats, ambdós concloents per al seu futur polític i lingüístic. Tot-hom endevina que ens referim, de primer, al pas dels sarrains nord enllà, amb una empenta rabent que, bé que aviat comencés d'afeblir-se, no fou aturada fins al 732, a Poitiers, i segonament, al pas dels francs, ara vers migjorn, que no s'aturarien fins a Barcelona el 801. No hem d'entretenir-nos sobre el canvi de decoració i d'acció d'ambdós moviments. No fa molt de temps que Michel Zimmermann, tot reconeixent que era massa aviat per a arribar a conclusions fermes, afirmava que de fet hi havia hagut com «tres Catalunyaes»: 1) la del Pirineu (ni conquerida per l'Islam ni alliberada pels francs), 2) la Catalunya conquerida pels francs (Girona, Vic, Barcelona) i que, amb vista a ponent, un dia caigué com la fruita madura cau de l'arbre (a l'Urgell), tota la qual se'ns presenta com el bressol del país, i 3) la Catalunya Nova, que s'hi afegí i així complementà l'obra d'una fina construcció política. Zimmermann en conclouïa: «Hom remarca un decalatge ben clar entre l'apogeu cultural aconseguit vers el 1050 i la construcció política que, per aquestes dates, tot just s'iniciava. La cultura [i, amb ella, la llengua —rebló jo el clau—] havia fornit un sistema de representacions que al seu torn alimentava un projecte polític». Que n'expliquen, de coses, aquestes darreres ratlles! Ja no hi faré cap nou comentari. Tan sols demano que em perdoneu per les dimensions que ha adquirit aquesta anomenada *digressió*, que potser hauria d'haver ocupat un capítol a part, posat al lloc que li corresponia a dreta llei. Reconec que m'hi he estès massa, a propòsit del català, tant en la menció de l'espai (he parlat molt del seu inicial domini lingüístic, bé que modest i reduït), com en la dimensió del temps (no m'he

aturat fins al nou mil·lenni, tot deixant el català ja establert). Naturalment, ara tornarem enrere, a l'època del llatí vulgar (§ 2, 3, 6 i 7). Preneu-ho com una mostra típica de l'abundor de dades que ofereix la filologia, les quals ens permetrien de recollir i glossar una pila de situacions dins la Romània, si les unes bones, les altres encara millors. Hem jutjat que valia la pena d'obrir una finestreta sobre la particularitat que, dins una regió tan romanitzada com la Tarraconense, ens ofereix el pas del llatí a la llengua catalana.

Tornem, doncs, on érem, per a recapitular i reprendre el tema. Corroborem, una vegada més, que, al dessota de l'aparent unitat de la llengua llatina que emergia en les manifestacions escrites, existien uns poderosos ferments dissuasius que preparaven el terreny vers un escenari aleshores inimaginable: la Romània lingüística. Tanmateix, el demà de la funció que exercia la llengua de Roma no era l'únic destí del llatí que, encara ferm o ja feble, tant s'havia estès pertot. També resultà inevitable que els impetuosos romans sucumbessin en llur projecte lingüístic de llatinitzar totes les terres que conquerien amb les armes (i d'això sí que en tenim, no la sospita o la presumpció, sinó una certesa absoluta). En principi, a l'Imperi d'Orient, també dit Bizanci, el projecte lingüístic de Roma no hi fou tan fàcil per als romans, tret de la Dàcia, que, malgrat obstacles notoris, ha pogut conservar el romanès fins als nostres dies. N'hi haurà prou de recordar una frase famosa, i ens entendrem, només d'enunciar-la: *Graecia capta* (literalment: 'conquistada Grècia...'). Com és ben sabut, la frase es digué perquè, a desgrat que Grècia fos conquerida pels romans amb la força de les armes materials, foren ells mateixos qui s'hagueren de retre a llurs vençuts, quant a llengua, cultura i pensament. Per més que, en un primer balanç, els romans hi sortissin perdent, en definitiva reeixiren a assimilar allò que no tenien i respectaven, i la història els en recompensà, en consagrar la denominació dual de *llengües clàssiques* per a designar el grec i el llatí.

Recapitem. Sembla que, amb els exemples comentats (i ampliables amb d'altres, provinents, com dèiem, de nous territoris de l'Imperi romà), resta clar que, al dessota de la llengua llatina *unitària* i *organitzada* del món de la cultura (que restà incòlume, d'una manera o altra, fins al segle v), existia un llatí *parlat*, *fragmentat* i *poc controlat*, que s'explicava per diferències entre regions, per arcaïsmes o neologismes, per l'acció del substrat preromà (que no havia de coincidir pertot, ni en qualitat ni en intensitat), per tendències evolutives espontànies (que tampoc no eren les mateixes, d'un cap a l'altre del vast domini lingüístic), per les migracions (internes i externes) de forasters, etc. Amb l'esfondrament de l'Imperi (476), desaparegueren (o quedaren sense efecte) els frens que fins aleshores havien neutralitzat les vies que empenyien vers la dispersió idiomàtica i, en definitiva, vers allò que aquesta pogués significar en el futur. La data crucial de l'any 476 dividí la història de la civilització romana en dues meitats, examinades

des dels angles cultural, lingüístic i sociolingüístic, relacionades, però diferents i no sempre interferides.

a) Una primera meitat (que correspondria a l'epígraf de «llatí *vulgar*»), per tal com ja en tenim mostres a partir del segle II, amb les inscripcions de Pompeia, el *Satiricon* de Petroni i altres textos (als quals al·ludirem als dits § 5 i 6), quan aquest «llatí *vulgar*» convivia amb un llatí *ensenyat, ordenat, respectat*, etc.

b) I una segona meitat (que es referia als posteriors usos i evolucions d'aquest mateix llatí, *culte* però ja no sancionat per la societat sàvia ni per un *establishment* que no existia o que estava en mans d'uns dirigents germànics que amb prou feines si se'n sortien, en expressar-se en un llatí que no dominaven). Més matisat (o potser més difícil d'explicar?), encara: aquesta segona meitat (posterior a 476) comprenia: 1) tant (sobretot) una modalitat espontània (*vulgar*) de llatí (lliure de la normativa que l'encotillava fins al 476), que aquí correspon a l'epígraf del «primer llegat de Roma» (§ 6), 2) com (també) una altra modalitat letàrgica (*tradicional*) de llatí (que continuarà com a model de la llengua escrita i com a patró per al seu ensenyament i el seu ús corrent), que aquí tractarem sota l'epígraf de l'altre llegat de Roma (§ 7). Ara bé, atès que (com direm al § 5 i al § 6) les mutacions que es van produint en el «llatí *vulgar*» no són *canvis* sense solta, sinó fases d'un llarg «*procés* multiseccular», que no podem seccionar en etapes i que madura amb congruència natural, mantindrem sencer el resum evolutiu del llatí que va transformant la seva fisonomia fins a deixar endevinar que ja és a un pas d'assolir *il romanzo*, sense trencar-lo en dues meitats (separades per l'any 476). Així, *tot* el resum del dit *procés* (que comprèn del segle II als segles VII o VIII) serà tractat sota l'epígraf del «primer llegat de Roma» (al § 6). Esperem que aquesta llarga recapitulació, lluny de complicar la vida al lector, l'ajudarà a entendre com combinen llurs papers les dues grans modalitats del llatí que, del § 5 al § 7, seran protagonistes del present relat i que, per assegurar-nos que tothom ho segueix sense problemes, ens hi referirem anomenant-los 1) el «llatí *vulgar*» (o sia el que un dia perdria la seva identitat de llatí, perquè actuà com origen i font de les llengües romàniques, fins a convertir-se en l'anomenat *preromanzo*) (§ 6 i 8), i 2) el «llatí *culte*» (o sia el que se salvà pertot arreu com a llengua de cultura; entre d'altres, pensem en la *Vulgata* de sant Jeroni, les lleis dels visigots, sant Gregori de Tours i sant Isidor de Sevilla, la reforma d'Alcuí sota Carlemany i tot el llatí medieval) (§ 7).

5. EL «LLATÍ VULGAR». PRESENTACIÓ I IDENTIFICACIÓ

Cal reconèixer que, en la terminologia de classicistes i romanistes, l'expressió *llatí vulgar* ha tingut sort. Algú ha dit que potser seria més encertat de substituir-la per altres frases no menys apropiades (com *llatí parlat, tardà, corrent, habitual* i

d'altres, encara), però, com que totes diuen aproximadament el mateix (i totes deixen d'alludir a quelcom que hi falta), és preferible, doncs, de respectar una tradició antiquíssima, 1) que ve de quan l'oposició *sermo nobilis* / *sermo vulgaris* es deia en efectiu present gramatical, 2) que, en la romanística, honra la memòria de Hugo Schuchardt (que reprenem unes ratlles més avall) i 3) que, si més no, ja ha anat incorporant els significats que avui hom hi dona per sobreentesos. Aquí parlem, doncs, de «llatí *vulgar*».

D'altra banda, les dificultats del «llatí *vulgar*» no li vénen del nom, sinó del significat. D'una disciplina que s'ocupi del llatí que hom *parlava* més o menys fa uns mil cinc-cents anys, el menys que podem pensar-ne és que no ho té fàcil. En efecte, com es podien arregar formes de llenguatge que només tingueren existència oral, si *verba volant*? Calia enginyar-s'ho. Ningú no ignora que, en aquest cas, hom apellà a tota mena de recursos. Heus ací els més importants:

1) Gramàtiques llatines que denunciaven faltes que la gent cometia en parlar (o també en escriure) en llatí, tot adjuntant-hi les solucions correctes pertinents. Tals són els textos dels gramàtics Servius (vers l'any 400), Consentius (segle v) i d'altres. Força més conegut és l'*Appendix Probi*, una llista de 227 formes llatines errònies (de gramàtica i de lèxic), precedides de les formes correctes (tipus «*auris*, non *oricla*»), que de moment hom datava als segles III o IV, però que avui és situat més tost vers l'any 700.

2) Peces teatrals on hi havia algun personatge que l'autor, per verisme, feia que s'expressés en parlar *vulgar*. L'exemple típic n'és el *Satiricon* de Petroni.

3) Les inscripcions, que (per distracció, per error o per ignorància de qui les gravava) palesen quina paraula o forma gramatical eren emprades de fet (en lloc de les correctes que sens dubte tenia davant els ulls el transcriptor que s'hi equivocava). Recordem el monumental *Corpus Inscriptionum Latinarum* (des de l'any 1863), que aplega milers de mostres (no sempre de lectura o interpretació fàcils). Són famoses les inscripcions llatines de Pompeia, que foren sepultades per una erupció del Vesubi en vigílies d'unes eleccions i que, en bona part recuperades, contenen errors lingüístics que cometien uns propagandistes que devien entendre més de política que de gramàtica.

4) Els tractats especialitzats (de medicina, veterinària, cuina, etc.), sovint redactats (o traduïts) per persones de poca o nul·la cultura, sovint estrangeres, traïxen a cada pas faltes greus de llatí. En aquest camp, s'ha fet cèlebre la *Mulomedicina Chironis* (de cap al segle iv).

5) Els textos religiosos motivats per l'extensió del cristianisme cercaven d'encaixar amb les primeres comunitats, nodrides sobretot de classes populars (en gran part d'origen foraster) i empraven un llatí reblert de vulgarismes. Per més que els pares de l'Església (sant Agustí, sant Jeroni amb la *Vulgata*, etc.) escrivien el llatí amb summa correcció, els escrits literaris emanats de cristians te-

nien un to que els acostava més a la llengua parlada que els textos contemporanis no religiosos. La *Peregrinatio Egeriae ad loca sancta*, per exemple, en forneix abundoses dades.

6) Ens permetem d'afegir una darrera font d'informació sobre el llatí vulgar: el testimoni de les mateixes llengües romàniques. Ja fa un segle que Menéndez Pidal explicà que llur consens en les formes (com cast. *aguzar*, fr. *aiguiser*, it. *aguzzare*, etc.) mena a creure que en «llatí *vulgar*» no es deia *acuere* (com ho recullen els diccionaris llatins), sinó *acutiare*. I així en molts casos semblants.

Quant a tractats moderns sobre llatí vulgar, no em sento obligat a refer-ne ací una llista llarga, que és fàcil de confegir tot consultant els textos que esmentaré en això que segueix. Permeteu-nos, emperò, d'obrir-la amb el conegut *Der Vokalismus des Vulgärlateins*, de Hugo Schuchardt (3 volums, Leipzig, 1866-1868), qui probablement féu el primer pont entre una experiència acreditada de la filologia clàssica i allò que seria la naixent filologia romànica i a qui cal retre avui l'homenatge que es mereix. Ara ens limitarem a recordar una mitja dotzena d'obres sobre el tema, dues de les quals han tingut un especial ressò a casa nostra, per raons personals. Són: 1) K. von Ettmayer: *Vulgärlatein. Erforschung der indogermanischen Sprachen* (1916); 2) C. H. Grandgent: *Introducción al latín vulgar* (trad. de F. de B. Moll) (1928); 3) D. Norberg: *Syntaktische Forschungen auf dem Gebiete des Spätlateins und des frühen Mittelalters* (1943) i *Beiträge zur Spätlateinischen Syntax* (1944); 4) C. Battisti: *Avviamento allo studio del latino volgare* (1949); 5) J. Soffer: *Zur Problematik des Vulgärlateins* (1963); 6) E. Löfstedt: *Late Latin* (1959); 7) V. Väänänen: *Introduction au latin vulgaire* (1963). Totes aquestes obres (i les que, per mitjà d'elles, hi afegísim) s'apliquen, les unes més que les altres, a dilucidar quins trets es consoliden en llatí vulgar que preparin l'aparició, en un temps més o menys llunyà, de les llengües romàniques. I així havíem treballat tots, anys i més anys, intentant d'establir les èpoques de llur formació.

I bé, és arribat el moment de recordar la magna novetat que, fa just quaranta anys, es produí en el tema de la Jornada d'avui, la qual, per més que ben coneguda dels especialistes, em consta que serà una veritable troballa per a bon nombre dels qui avui ens acompanyen. Naturalment, ens referim al llibret *Le latin vulgaire* de Joseph (sic) Herman, aparegut el 1967 dins la popular col·lecció «Que sais-je?» (Presses Universitaires de France). József Herman, col·laborador dels nostres *Estudis Romànics* (IEC) i assidu participant a congressos i reunions de romanística i de llengües clàssiques, ens deixà a l'octubre de 2005. També ell es mereix un record agraït per la seva obra i per la seva humanitat. Senzill com sempre, Herman no deixava de recomanar el llibre de V. Väänänen del mateix títol que el seu (publicat quatre anys abans —i citat ací unes ratlles més amunt—), amb el qual no volia rivalitzar, perquè el que ell ara feia era plantejar de cap i de nou el tema del llatí vulgar. En efecte: ja no era qüestió d'examinar *dues* llengües (el llatí i el ro-

manç de torn) l'una rere l'altra (com la causa i l'efecte), sinó d'establir *un* procés evolutiu que duia d'un llatí que *només* era llatí a un romanç *integral*. La prova la tenim de la primera a la darrera pàgina del seu petit llibre (cent vint-i-cinc pàgines): les dates de compleció dels diferents fenòmens evolutius del «llatí *vulgar*» que ell troba documentats van del segle II als segles VII i VIII (i les més actives són del segle VI i del començ del segle VII). És innegable que estem davant d'*un* procés, no d'un seguit de transformacions o substitucions puntuals. Els qui m'escolteu deveu pensar que això requereix una coneixença pregona de la història dels països afectats i dels testimonis de «llatí *vulgar*» que s'hi posen en joc. Justament aquesta és la notable aportació que hi ha fet József Herman, sobretot pel que fa a la Romània oriental, però sense oblidar, ni de bon tros, tot el conjunt de les llengües romàniques. Els seus coneixements de filologia com a classicista i romanista, la història de l'Europa afectada i la finor del seu esperit d'investigador expliquen la seva obra i, per tant, que l'any 1967 es convertís en una fita indiscutible en la història de la filologia romànica.

Ens proposem, doncs, d'analitzar breument el *procés* que dugué del llatí al romanç, tot seguint les dades fornides per József Herman (ho farem al § 6). Abans, però, voldria dir quelcom, des de l'angle sociolingüístic, sobre els usos del «llatí *vulgar*» fins a la fi de l'Imperi. Què era i què volia dir «llatí *vulgar*» abans de la fi del segle v? La pregunta té dues respostes diferents, segons que els interessats fossin «ciutadans romans» (i bons coneixedors de la llengua llatina) o que pertanyessin a capes més baixes de la població, immigrants, etc. (i que hem de suposar menys instruïts), respectivament.

a) PRIMERA RESPOSTA. Parlem, doncs, dels romans educats que sabien d'una prescripció en gramàtica i en vocabulari, emanada de l'escola i sancionada per la societat culta, a la qual se supeditava la llengua escrita i suposem que també la llengua parlada per la gent formada i en situacions solemnes i d'alt nivell. Ara ens faria falta un mot: el «llatí *parlat*», diferent del «llatí *vulgar*» (mot que *de facto* ha absorbit aquell). En aquella època de la civilització romana, el llatí era la llengua escrita i parlada amb correcció i amb responsabilitat, d'acord amb els gramàtics i amb els grans models de poetes, escriptors i oradors. Ara bé, a aquesta llengua, pública (en la mesura que era produïda en medis cultes i per mitjans responsables), li passava allò que passa a totes les llengües, quan qui l'empra se sent lliure de la tensió que implica el seu ús formal *en societat* i adquireix la fluïxetat i la simplicitat de qui s'expressa com per *estar per casa*, amb un ús distès que el mena a adoptar maneres i defectes que arreu només solen ésser tolerats en la modalitat parlada i casolana. És a dir: la mateixa gent culta coneixia el parlar fluix i simple, però no el feia servir, per raons d'educació i d'estètica. Ara bé, quan se'ls presentava alguna raó per a adoptar-lo, aleshores *es passaven* (valgui la paraula) a un llatí *parlat* (ací acollit i entès com a «llatí *vulgar*»), que avui reconeixem que existia

per analogia i per lògica, però que no era fàcil de documentar, perquè no solia ésser escrit i perquè, si havia de prendre forma escrita, ja era corregit i substituït *ipso facto* per la llengua correcta. Això, com diem, respecte a la gent que socialment feia ús predominant (i gairebé exclusiu) de la llengua acurada. (Remarquem que aquesta modalitat no és presa en consideració per József Herman, que l'atribuïa al «llatí *parlat*» i prou).

b) SEGONA RESPOSTA. Faig meva la definició de Herman sobre el «llatí *vulgar*» (amb la qual clourem el paràgraf que el duu per títol). Per a ell, el «llatí *vulgar*» era 'la llengua *parlada* en els estrats socials poc influenciats o no influenciats per l'ensenyament escolar i pels models literaris'. Tres notes seves n'arrodoneixen el concepte:

1) Aquesta modalitat, teòricament existent des que començà d'haver-hi una tradició literària, en realitat és documentada des del segle I i es mantingué mentre existí el llatí com a llengua viva (ço és fins cap al segle VII).

2) Tractant-se d'una modalitat *parlada*, la frase «text *vulgar*» és impròpia, per tal com implicaria d'acceptar les convencions que regulen l'escriptura o, si més no, l'ortografia. En canvi, sí que podem parlar d'un «text més o menys influenciat per la llengua *vulgar*».

3) El «llatí *vulgar*» era molt voluble (d'una època a una altra, d'un indret a un altre, d'un tarannà a un altre), o sia que els exemples procedeixen de la «llarga vida» de la llengua llatina.

6. LA LLARGA VIDA DE LA LLENGUA LLATINA. EL PRIMER LLEGAT DE ROMA: EL PROCÉS DEL «LLATÍ VULGAR» VERS EL ROMANÇ

Què fou i què significà el «llatí *vulgar*» després de cap a l'any 476? Ara parlarem de quan, havent-se afeblit la força obligatòria de la normativa, la tradició de l'escriptura es veia amenaçada i per ventura extingible i tot. Els criteris d'ús correcte de la llengua havien fet crisi. En un període de gran confusió política i social, potser sí que hi havia gent (que avui anomenem «del carrer») que s'adonava que, si algú cometia faltes en un text escrit, no passava res: tot continuava com abans. No descartem, doncs, una mena d'eufòria popular dels qui constataren que quedaven lliures d'una obligació social: la d'escriure com Déu mana. No seguirem, però, per aquesta via. En comptes d'imaginar situacions que se'ns escapen, penso que val més que assagem d'interpretar què succeïa, partint d'allò que acabà essent. Amb aquest motiu, la societat romana consolidà una situació que de fet ja existia des d'un cert temps enrere: tothom continuava parlant o escrivint en llatí per inèrcia i per inèrcia tothom continuava fent-hi faltes que no corregia ningú, encara que en modifiquessin l'estructura i el funcionament (però no el significat, perquè allò que calia entre persones que es comunicaven era que s'entenguessin). I és provat

que s'entenen. Així, salvat el significat, hom passava simplement de les formes *clàssiques* a unes formes *noves*.

Recordem les causes de la confusió pública alludida. Com és sabut, després d'una història remarcable des de tots els punts de vista, les acaballes del gran prodigi historicocultural romà foren indignes de les seves glòries anteriors, tant pel desori i la corrupció que marcaren la vida pública dels darrers emperadors (amb pronunciaments, insubordinacions, assassinats) com per les escaramusses d'uns pobles joves, àvids de poder i empesos per la típica «marxa vers l'oest», les quals caracteritzaren el segle v amb veritables invasions d'ocupació: vàndals, alans i sueus (no sense l'aquiescència de l'emperador Honori) envaïren Hispània (406); Alaric ocupà Roma (410); els visigots (ara aliats amb els romans) fundaren el regne de Tolosa (414); en temps de Valentinià III (424-455) els vàndals crearen un regne a l'Àfrica, tingué lloc la invasió d'Àtila al capdavant dels huns, els quals, malgrat haver estat derrotats als Camps Catalàunics, devastaren la Gàl·lia i Itàlia, etc. La situació s'havia fet insostenible. Per fi, Odoacre, rei dels hèruls i de fet l'últim emperador, transmeté els ornaments imperials a Constantinoble (476). Ignorem si Odoacre era sensible a la ironia. Si més no, el seu gest fou el colofó més idoni i més loquaç de l'Imperi d'Occident.

Tanmateix, malgrat l'enorme canvi polític, cultural i social de la desfeta de Roma i la sensació d'alliberament d'una nosa que molta gent s'havia tret de sobre, tothom havia de convenir que, sense una llengua, la societat no podia tirar endavant. Els mateixos grups que s'havien fet amos del poder en les noves monarquies que sorgiren de l'antic Imperi predicaven amb l'exemple, i tots ells s'adreçaven a llurs nous súbdits per mitjà de notes, informacions i disposicions... totes redactades en llatí. Altrament, en quina llengua ho haurien pogut fer? Es tractava del que anomenem «llatí *culte*» (per poc *culte* que fos de moment), que reprengué l'ús de la llengua formal després de l'Imperi, i que serà tractat al § 7 («l'altre llegat de Roma»). En canvi, el *procés* del «llatí *vulgar*» vers el romanç serà tractat en aquest mateix paràgraf (que no debades hem intítulat «el primer llegat de Roma»), en això que s'segueix immediatament.

Per tant, des d'ara mateix, analitzarem com s'anà movent el «llatí *vulgar*», a partir més o menys del segle II de l'era cristiana, en el sentit lingüístic que el menaria, lentament però còngruament, a l'etapa que Édouard Bourciez anomenava *phase romane primitive* i que avui jo prefereixo de dir-ne *il preromanço*. Assolit el terme, és a dir: acabada la tasca de fer del *llatí* pràcticament el *romanç* (o, més ben dit: els molt abundosos *romanços* que en derivaven), cadascun d'ells efectuà o experimentà una triple operació possible: 1) fondre's amb els altres parlars veïns seus més immediats (a favor del que s'imposaria per raons de poder, cf. el començ del § 8), 2) optar pels trets que el singularitzessin (en el cas que encara arrossegés usos varis dels períodes anteriors del *procés*) o 3) disposar-se a incorporar ele-

ments que sorgissin en el futur (de superstrat o altres) per les raons que fossin (i que acabarien per aconseguir-li el caràcter definitiu d'una *llengua romànica* concreta). El moviment del «llatí *vulgar*» vers el romanç s'anà realitzant en quatre aspectes del seu funcionament com a llengua: els sons, les formes, la frase i els mots.

6.1. Els sons

VOCALISME. Quant a les vocals: la quantitat de les vocals (cinc llargues + cinc breus = deu vocals) fou substituïda per la qualitat (cinc obertes + cinc tancades). Particularitat: *e* llarga i *i* breu es confongueren en *e* tancada, i *o* llarga i *u* breu es confongueren en *o* tancada. Resultat: set vocals (o sia: les cinc vocals bàsiques —però la *e* i la *o*, cada una descomposta en oberta i tancada—). Ja al segle III existeixen indicis del canvi (queixes per les dificultats de distingir entre llargues i breus, etc.). Vocals àtones: en posició final de mot, només la *e* representa les dues *ee* i la *i* breu clàssiques (segle V). Els mots esdrúixols perden la posttònica. La *s* líquida rep *e* o *i* anteriors. A l'accent d'intensitat s'haurien d'atribuir tots els canvis vocàlics en la llengua parlada tardana (ja deien que l'accent era «*velut anima vocis*»). Dues excepcions: 1) *ténébrae* > *tenébrae* (perquè la vocal que rep l'accent es trobava «en posició»), i 2) *filiolum* > *filiólum* (perquè la vocal que rep l'accent era més oberta) (*et al.*).

CONSONANTISME. La *m* final de mot desapareix de bona hora (llevat dels monosíl·labs, com *rem*, *quem*). La *s* i la *t* finals tampoc no aguanten gaire llur articulació i, entre elles dues, hi ha més casos de pèrdua de *t* que de *s* (especialment després de consonant, com *pos* per *post*). El fenomen és important, car tant en la declinació com en la conjugació sovintegen parells de formes que només es diferencien perquè una d'elles acaba en *s* o en *t*. Molts dialectes italians i el romanès perderen la *s* final, però després de 476. En canvi, la pèrdua d'aspirades de «tipus grec» (*h* i el parell *th* i *ph*) fou primerenca i general.

Les palatalitzacions, enteses com a reduccions a sons palatals o alveolars, fricativs o africats (sords o sonors) de grups consonàntics formats per *p*, *t*, *k* + una vocal o una semivocal anteriors (i situacions afins), ja molt prodigades abans de la fi de l'Imperi, canviaren el panorama del consonantisme de l'època. També hi contribuï força l'assimilació de les consonants intervocàliques a certes característiques de les vocals que les precedien i les seguien: les sordes se sonoritzaven (*vita* > *vida*), les sonores es feien fricatives (*rigat* > *rega*) i arribaven a desaparèixer (*cru-dele* > *cruel*). Com és fàcil d'imaginar, la casuística és molt variada a tot arreu i no podem descendir-hi. L'afebliment consonàntic sol ésser posterior al segle VI i, com és sabut, la Romània oriental en restà molt al marge. Quant als grups de consonants, el «llatí *vulgar*» tendia a simplificar-los: *sposus* per *sponsus*, etc., com ho confirmen avui les llengües romàniques.

6.2. *Les formes*

LA DECLINACIÓ. Basada en cinc declinacions, en tres gèneres (masculí, femení i neutre) i en sis (sobretot cinc) categories gramaticals o casos (tant en singular com en plural): nominatiu, genitiu, datiu, acusatiu i ablatiu, la flexió del llatí no era tan congruent com semblaven suggerir-ho les aparences. De fet, els casos es confonien sovint: *terrae* (genitiu i datiu), *domino* (datiu i ablatiu), etc. Afegim-hi els dits canvis fonètics (com la pèrdua de la *-m* final), etc. La declinació estava greument amenaçada (només en certes regions, com en part a la Gàl·lia, resistí un sistema «bicasual» durant un quant temps), però, parlant en general, després de la fi de l'Imperi les coses es precipiten, i abans de l'any 1000 el sistema resta reduït a un cas únic: al singular, i un altre cas únic: al plural. L'ús correcte dels casos fracassa i molt aviat apunta l'aplicació de les preposicions, les quals, partint de construccions reconegudes en la llengua clàssica, es difonen i s'amplien granment i acaben fent innecessari l'ús correcte de la declinació, quan la gent ja es feia entendre amb les preposicions. Hi ajudà la desaparició del gènere neutre, que engrossí el masculí (i també el femení, a través dels plurals en *-a*), malgrat que l'oposició entre masculí/femení i neutre romangué, d'una manera o altra, fins ben a prop dels inicis de l'escriptura en romanç.

LA CONJUGACIÓ. A diferència del desastre de la declinació, el «llatí *vulgar*» conservà molt, a grans trets, de la conjugació clàssica, com ho mostra un examen superficial del verb en les llengües romàniques. La primera constatació que podem fer-hi és la pèrdua del futur, especialment per raons fonètiques: arribà un moment que *laudabit* (futur) i *laudavit* (o *laudavit*) (pretèrit) sonaven igual (de manera que no cal acudir a les suggestives raons dels idealistes del llenguatge). La substitució del futur es féu sobretot amb la perífrasi del verb afectat + les formes conjugades de *habere*, a partir de verbs del tipus *dicere*, *scribere*, i foren els pares de l'Església qui més la difongueren. La primera forma escrita d'un futur romànic figura dins la crònica de Fredegari, de mitjan segle VII. Joan Bastardas (*La llengua catalana mil anys enrere*, Barcelona, Curial, 1995, p. 81-82) la reporta com segueix:

Gràcies a un joc de paraules que volgué fer el cronista, tenim documentada la forma romànica del futur d'indicatiu: *daràs*. La crònica explica que Justinà havia fet presoner el rei dels perses i el tenia encadenat; llavors el va fer seure en un setial i li va demanar que restituís les ciutats i les províncies conquerides. El rei persa, en bon llatí, responia que no pensava tornar-les (*non dabo*), però Justinà, que el tenia en el seu poder, va dir: *daràs*. I en record d'aquest fet, per ordre de Justinà fou fundada en aquell lloc una ciutat amb el nom de *Daràs*. [...]. Aquest futur *daràs* és potser el primer mot documentat del qual podem dir que presenta una estructura romànica, i això no solament perquè respecte a la seva forma etimològica (*dare habes*) presenta una evolució significativa, sinó també, i sobretot, perquè es tracta d'un mot oxíton, cosa que repugnava al geni de la

llengua llatina. Observem, tanmateix, que l'autor de la crònica i de l'anècdota no sembla tenir consciència que barreja dues llengües diferents; som nosaltres que pensem que una llengua que diu *daràs* en lloc de *dabis* o *dare habes* difícilment pot ésser considerada com a llatí.

El futur així resolt fou universal a la Romània, tret del romanès (que, com és sabut, usa *volo* + l'infinitiu del verb en qüestió). El panorama de la veu passiva en llatí clàssic, a cavall entre formes diguem-ne sintètiques i analítiques, encreuant-se amb els verbs deponents era més tost confusionari, cosa que devia contribuir a l'adopció d'una novetat: els temps compostos (en general, damunt *habere* i, en algunes llengües, com el català, també damunt *esse*). La perífrasi *habeo* + participi ja era coneguda en llatí clàssic, però fou difosa i gramaticalitzada després de la caiguda de l'Imperi. Notem, per fi, que en «llatí *vulgar*» es produïren passos d'una conjugació a una altra (sobretot entre la II i la III), que un dia quedarien reflectides en les llengües romàniques corresponents.

6.3. La frase

L'ordre de col·locació dels elements que formaven els grups nominals, que en llatí clàssic variaven molt i que àdhuc admetien, a l'interior, mots estranys al grup, anà cedint a l'ordre que avui és considerat «normal» i «lògic» en les llengües romàniques modernes (deixant al marge raons d'estil), cosa que vol dir que ja es generaren en «llatí *vulgar*». Notem que, després de 476, demostratius (com *ipse*, *ille*), encara que no fessin d'article, de fet preparaven el terreny que els en faria el romanç. Si en la prosa clàssica el predicat es troba sobretot en posició final, a mesura que passa el temps la situació va declinant, fins al punt que podem afirmar que la posició interior del predicat és allò que caracteritza l'ordre dels termes en llatí tardà. Per la seva naturalesa poc literària, que defuig els períodes llargs i complexos, la frase del «llatí *vulgar*» és recta i simple, bé que sense abandonar els dos grans sistemes de la coordinació i la subordinació. De la primera, remarcarem l'ús de *sic* (per la copulativa *et*), sobretot en romanès (i, en alguns casos, en francès antic). De la segona, recalcarem la propensió de subordinades completives a suplanter les d'infinitiu (que eren pròpies del llatí clàssic, com *patrem advenisse scio*). Sense negar que no n'hi hagi casos aïllats antics, els exemples de subordinades conjuntives (en comptes de la construcció d'infinitiu) creixen molt en els darrers segles de l'Imperi i són d'autors cristians. Aquesta extensió de l'ús de la conjunció prepara les coses amb vista a les llengües romàniques (pensem en el *que* del català i de les altres llengües germanes). Pel que fa a les conjuncions de subordinació en general, hom pot parlar de dues tendències evolutives. En primer lloc, l'ampliació de les funcions de certes conjuncions. *Quod*, que en la llengua clàssica era sobretot explicativa i causal, absorbeix, en els textos vulgars del llatí tardà, els sentits abans

reservats a *ut*, *cum* i *si*. Es tornà una mena de «conjunció universal». Una cosa semblant passa amb *quomodo* que, amplia les seves funcions pròpies amb els sentits temporal i, de vegades, causal. Segonament, la creació i l'ús de locucions conjuntives, formades per un pronom (precedit o no de preposició) + una conjunció (al més sovint, la ja inevitable *quod*). Algunes mostres: *pro eo quod*, *ab eo quod*, *ex eo quod*, *in eo quod*, etc. (del mateix estil), *interim quod* 'mentre que', *mox quod*.

6.4. Els mots

En el «llatí vulgar» es produïen relleus parcials de mots que, pertanyents al gran fons lexicogràfic del llatí clàssic i emprats correntment amb naturalitat, eren reemplaçats de mica en mica per altres mots que, no menys llatins que aquells, havien restat fins al moment del relleu en una situació més aviat secundària o eren obtinguts per derivació de mots preexistents. Aquests canvis, que afectaven quantitats relativament altes de mots, són visibles en els mateixos textos vulgars, que ens il·lustren sobre les preferències de la gent de capes populars i llur animadversió a les «paraules literàries». Els nous mots que han arrelat per aquesta via en les llengües romàniques confirmen la geografia de les opcions preses en les diferents terres de parla llatina. Un parell de mostres: *edere* sucumbí davant *comedere* i, més tard, davant *manducare*. O bé: *loqui*, davant *parabolare* i *fabulare*. Aquestes substitucions ens asseguren que els canvis que sofriren *edere* i *loqui* s'acompliren abans que els romanços corresponents ja fossin constituïts i operessin com a llengües: cast. *comer*, cat. *menjar*, fr. *manger*, it. *mangiare*; també: cat. *parlar*, fr. *parler*, it. *parlare*, cast. *hablar*, port. *falar* (cf. § 4, digressió sobre el català). Però no resta exclòs que, iniciat un reemplaçament de mots semblant al que acabem d'esmentar, el canvi es revelés tan lent i tan laboriós que no acabés de consumir-se fins que la llengua romànica afectada ja s'havia tornat una nova llengua amb tots els ets i uts. N'és un bon exemple el que recorda Herman: al verb (correcte) *iacere* 'jeure' li sorgí un sinònim vulgar: *conlocare*, emprat en textos de mena grossera. La concurrència entre *iacere* i el nou *conlocare* tindria resultats diferents: 1) el francès *gésir*, malgrat ésser avui un verb defectiu, és encara emprat i només fins fa poc temps ha quedat relegat a un segon pla per *coucher* (derivat de *collocare*); 2) però en italià (i —afegeixo jo— també en català) han prevalgut: *giacere* i *jeure* (o *jaure*), respectivament. Un procés, doncs, que durà segles.

Passem a alguna altra característica dels mots en «llatí vulgar»:

1) La preferència pels mots llargs (segurament com a defensa davant tants canvis fonètics i d'altra índole): *os* fou substituït per *bucca*; *flere*, per *plorare* o *plangere*; *auris*, per *oricia*; *genu*, per *genuculu*; *ire*, per *ambulare*. Fem memòria, un instant, dels cinc mots romànics corresponents: tots són derivats dels noms llargs dels parells de mots citats (llevat del cast. *ir*, però que també té *andar*).

2) De vegades la substitució d'un terme del llatí clàssic per un sinònim del «llatí *vulgar*» es fa com una mena de rèplica al to objectiu o neutre del mot tradicional i a favor d'un terme que evoca el medi rústec o almenys immediat on tot-hom parlava sense prejudicis. Així, *caballus* suplantà *equus*; *battalia* o *battualia* suplantaren arreu *proelium*; *hostis* ho féu amb *exercitus*, etc. I renuncio a reprendre altres llistes de nous sinònims que desbancaven venerables paraules tradicionals que així es quedaven a l'atur o posposats a un ús més limitat.

Si repassem les quatre menes de canvis que la llengua llatina sofrí (en els sons, en les formes, en la frase i en els mots), pels quals diversos elements bàsics de la llengua llatina clàssica foren modificats o desapareixien, substituïts per nous comportaments lingüístics, hem de reconèixer que *de facto* apareixia una nova llengua que seria derivada d'aquella. Naixia *il preromanzo*, ja esmentat sovint a les pàgines anteriors. El reprendrem al § 8. No voldria cloure el present paràgraf sense alludir a un tema que ha fet córrer molta tinta: quan deixà la gent de parlar llatí? O, dit d'una manera més crua: quan mor el llatí (en tant que llengua parlada)? Ara és impossible de fer un resum de la qüestió. Em limito a traslladar la conclusió a què arribà József Herman: la *mort* del llatí, o més exactament la substitució del llatí, llengua viva, per les llengües romàniques, fou un procés que, encetat en els darrers segles de l'Imperi, quedà clos cap als segles VII o VIII, la fase decisiva del qual caldria situar al segle VI o a començos del VII.

7. LA LLARGA VIDA DE LA LLENGUA LLATINA. EL SEGON LLEGAT DE ROMA: LA MODALITAT *LETÀRGICA* DEL «LLATÍ *CULTE*»

Acabem de veure (§ 6) que el «llatí *vulgar*» consagrà set segles (del II al VIII) a gestar una nova llengua, que hem convingut d'anomenar *il romanzo*. Examinant els abundosos centenars de mostres de què disposa avui la filologia clàssica, la major part datades (amb exactitud o per aproximació), potser no som lluny de poder imaginar una mescla de filologia i dialectologia preromàniques i d'abandonar la trista i penible idea del «buit informatiu», que encara s'aguanta en els paràgrafs següents.

Mentrestant, encara ens queda quelcom important a dir sobre el llatí. La crisi de la fi de l'Imperi (476) havia de deixar forçosament malparada la llengua que suara anomenàvem el «llatí *culte*» (cf. la fi del § 4), antagònic del «llatí *vulgar*» (el qual, malgrat que aleshores ningú no podia endevinar-ho, un dia oferiria les llengües romàniques a la cultura universal, com ho farem veure més avall). Aparentment el «llatí *culte*» perdia una sèrie de qualitats que l'havien acompanyat, des del primer moment, en la història de Roma: la cultura, la literatura, l'oratoría, la política, el dret i les lleis, l'Administració, l'ensenyament. Tot això, i encara més que això, s'havia conreat sempre. Ara calia evitar que justament això no es convertís

en un terra de guaret o estèril del tot: a la presència *activa* del llatí correcte en la Roma organitzada, succeí una presència *discreta* (i de fet *silent*) d'un llatí dubtós en la Roma esmicolada en països independents i no sempre amics entre ells. Ara bé, les pèrdues temudes, per més que importants i significatives, potser no eren tan abundoses com hom podria inferir-ho del que acabo de dir. D'entrada, d'acord amb la idea de civilització del moment, no es podia viure sense una llengua de cultura. I aquesta havia d'ésser el llatí. El llatí no solament era la llengua més emprada en les terres que havien constituït l'Imperi romà, sinó que la seva coneixença i el seu ús, en la mesura que eren assolits, s'estenien més enllà dels seus confins. Després de l'any 476, li mancaven l'ostentació i la pompa, però no deixava d'ésser un instrument útil (pràcticament l'*únic* instrument) en molts medis, en qualsevol camp temàtic i per a molta gent. No hi havia més remei que reprendre la llengua que la gent culta tenia a les mans, i millorar-la sempre que fos possible.

En algunes ocasions n'he parlat com d'un llatí *inercial*. No cal saber molta física per a adonar-se que la resistència d'una matèria a modificar-se depèn sobretot de la força que la dita matèria té acumulada. El llatí havia viscut llargs segles amb una activitat intensa i, arribat el moment en què perdé ajuts sociològicament externs, quedà en una situació que li permetia de resistir per inèrcia de la força acumulada, si s'assegurava la complicitat de tres elements del tot indispensables: 1) l'ensenyament (del qual sabem poca cosa, però que funcionava, més bé o més malament, en els nuclis que el necessitaven); 2) la lectura i la retransmissió dels clàssics (començant pel més citat: Ciceró i d'altres, si ho hem de jutjar pels testimonis escrits que ens en pervingueren), i 3) la creativitat (que en les cultures surt quan surt i que, quan apareix, es repenja en l'ensenyament i en els clàssics, de manera que tots tres elements es donen recíprocament les mans). Aquí prescindiré de la creació (com abans, § 2, m'he limitat a citar a l'atzar una dotzena llarga de noms de la literatura llatina), car això ens allunyaria de la feina d'avui, tant allí com aquí.

Atès que les vicissituds del «llatí *culte*» aviat ens desviarien del tema primordial de la Jornada, no seguiré per aquesta via, en la qual tampoc no em moc amb la seguretat que em convindria posseir. Accepteu-ne només algunes consideracions. A la fi del segle v, el llatí correcte sofrí una temporada crítica en l'ensenyament de la llengua i en el seu ús habitual per part dels qui aprenien d'escriure-hi. Sort hi hagué de la ferma empena de la tradició, perquè els minúsculs nuclis educats en recobressin l'escriptura i adquirissin la consciència que la modalitat en què parlaven (el «llatí *vulgar*») (és a dir: les seves modalitats diastràtiques) no havia de vulnerar la llengua en què escrivien (el «llatí *culte*») (penso en si s'adonaven d'haver escrit erròniament). S'encarregaren d'aquesta delicada tasca grups en camps especialitzats, que feren el cor fort i se'n sortiren decorosament. I ja se sap que també en la mediocritat surten caps de brot. Sempre sense espectacularitat, i en

medis minoritaris, a tots els països foren organitzats centres d'ensenyament (si no formalment, almenys *de facto*) i, com veurem, l'Església hi tingué un paper decisiu (no solament en l'ensenyament, sinó en tots els terrenys de la cultura). Quins foren aquests terrenys? N'hi havia de tota mena, segons allò que convenia en cada cas. Els més sobresortints eren: el dret (amb els textos legals, formulats en llatí, però d'inspiració germànica), la història, la literatura i la religió. Deixant de banda (com ja he dit) la literatura, allò que més sorprèn és la baixa qualitat del llatí de molts textos (sobretot legals i històrics) que us vénen a les mans i que us cauen de les mans. Fa seixanta anys, amb motiu d'un llarg sojorn a Alemanya, vaig treballar amb els *Monumenta Germaniae Historica* (com a fonts llatines de la *Primera crònica general* d'Alfons el Savi, redactada en castellà), i ja vaig treure'n una conclusió força negativa). En tenim una segona mostra, molt més recent: en els medis culturals de casa nostra, a partir de 1960 (i durant una vintena llarga d'anys), foren tema d'actualitat les versions catalanes parcials del *Libre jutge* (o *Forum iudicum* o *Liber iudiciorum*), és a dir: del codi de lleis visigòtiques. Tampoc l'original llatí no resistia la comparació amb textos clàssics de dret romà. L'ensulsiada de la cultura romana era palesa.

Tanmateix, reconec que, afortunadament, 1) l'obra d'escriptors d'alta categoria (s'entén: d'escriptors d'expressió llatina, car en aquella crisi no n'hi havia cap en una altra llengua) i 2) l'influx del cristianisme (dos factors que sovint operaven de manera conjunta) reconduïren les lletres llatines i les situaren en un envejable nivell d'eficàcia i d'universalitat. En el breu resum que segueix, també m'hi referiré, doncs, sense separar-los. Més, encara: els esdeveniments feren que, d'ençà de l'edecte de Milà, promulgat per Constantí I i Licini l'any 313, el cristianisme i la religió pagana fruïssin dels mateixos drets, cosa que per a aquell significà la fi de les persecucions i la possibilitat d'organitzar-se segons els seus objectius. Així les coses, l'Església se sentí responsable de jugar a dues cartes: la «cultural» (amb un valuós impuls lingüístic, en el camp del «llatí *culte*») i la «pastoral» (amb un no menys valuós impuls sociolingüístic, en el pas del «llatí *vulgar*» vers *il romanzo*). A desgrat que ambdues cartes apuntaven a designis diferents, totes dues s'emmarcaven dins el cristianisme, i tant en els mètodes com en les realitzacions, llurs activitats s'encreuaven. Aquí procuraré de distingir-les.

a) Quant a la primera carta (que, per entendre'ns, he presentat com a «cultural»), els anomenats «pares de l'Església» ja estaven preparats per a establir la *Vulgata* (o text de la *Bíblia*) per sant Jeroni (342-420), o la gran elaboració teològica, a la qual col·laborà, entre d'altres, sant Agustí (354-430). Llurs disquisicions i definicions implicaven de combatre heretgies (com l'arrianisme, etc.) i d'obtenir les conversions corresponents (com les de Clodoveu el 496, i de Recared el 586). Aquestes conversions reials tenien una notòria força moral que solia arrossegar gran part de la població a afegir-s'hi i la labor de l'Església se'n veia molt ajudada.

A propòsit d'això, al segle VI brillaren dos magnífics fars d'orientació que, sense solució de continuïtat, uniren la Gàl·lia i Hispània en una faixa territorial que tancava la futura Romània per l'oest: sant Gregori de Tours (538-594) i sant Isidor de Sevilla (ca. 560-636). Aquell, historiador i bisbe de Tours, gaudia d'una excel·lent reputació a la cort merovíngia i, com a escriptor, s'interessava especialment per la història del llatí (dóna testimoni de bon nombre de fenòmens lingüístics citats al § 6). Quant a Isidor, bisbe de Sevilla, treballà en la formació de clergues amb vista a la pastoral i fomentà escoles per a dur-ho a terme. Era conegut sobretot per les *Etymologiae* (vint llibres), molt llegides a l'edat mitjana. Fou un dels principals mestres de l'Europa llatina medieval. Existia, doncs, un clima cultural i espiritual, que atenyé el punt culminant amb la reforma de Carlemany (742-814) qui, pres per l'enyor de Roma i la desitjada represa del Sacre Imperi Romà Germànic, establí una capitalitat europea a Aquisgrà (sota el nom d'«Escola palatina»). Aquí ens interessa el vessant lingüístic del somni europeu, que fou l'obra d'Alcuí, nat a York (ca. 735-804). Aquest organitzà, a l'abadia de Sant Martí de Tours, l'escola claustral de més renom en aquella època. Tant, que aviat serví de model per a noves escoles, freqüentades per bisbes i monjos i fills de nobles i de plebeus, en les quals s'aplicava el mètode de treball d'Alcuí. En una avinentesa, trobant-se a Itàlia, Alcuí conegué Carlemany, qui li oferí la direcció de la dita «Escola palatina» d'Aquisgrà (on es veuria secundat per mestres d'Itàlia i d'Hispània). Als escriptors d'aquestes escoles hom copiava còdexs i més còdexs. Escolat el temps de la seva plena activitat, Alcuí es retirà a Sant Martí de Tours. L'exemple d'aquesta obra es traduí en abundosos centres en els segles VIII i IX. Com és sabut, tot aquest conjunt rebé el nom de *renaixement carolingi*. Potser m'hi he entretingut massa, però valia la pena. El penós «llatí *culte*» del segle V havia anat recuperant-se i esdevingué, de primer, la «llengua de la cultura medieval» que, tot enllaçant amb l'humanisme a partir dels segles XV i XVI, acabà convertint-se en la «llengua de cultura» *tout court* de tot Europa (que es mantingué ferma fins al segle XX, curiosament sobretot en els països no romànics i que, quant a l'Església catòlica, fou la seva llengua pròpia fins al Concili Vaticà II, amb la Constitució de Litúrgia de 1963).

b) Com hem dit, el cristianisme també jugava a una segona carta: la «pastoral», amb un impuls sociolingüístic, en el camp del «llatí *vulgar*», pensant en la seva ineluctable transformació, via *romanzo*, en les llengües romàniques. Així, quan en la societat viva del moment i entre els seus portaveus fou reconeguda la delicada distinció entre *sermo nobilis* / *sermo vulgaris*, bisbes, clergues i monjos, conscients de llur responsabilitat a l'hora de predicar, com podien oblidar que «predicar» exigia 'ésser entès' pel poble que escoltava? La consciència d'aquesta responsabilitat féu que concilis territorials, sínodes i reunions de tota mena fessin, durant anys i a un ritme creixent, exhortacions i crides adreçades a facilitar que diversos actes religiosos poguessin ésser entesos pel poble il·letrat. Durant molt de

temps, les coses s'orientaven vers una diferenciació òbvia: la litúrgia, com les altres parcelles del món eclesiàstic, emprava el «llatí *culte*» (sortosament cada vegada més correcte), però la *catequesi* i la *predicació* s'havien de fer en les llengües vernacles dels països respectius. El desideràtum fou aconseguit al Concili de Tours (813), en el qual l'Església imposava als seus clergues «l'estudi de la llengua parlada i l'obligació [...] de predicar, d'expressar-se en una llengua que els fidels poguessin entendre». Per a comprendre l'oportunitat d'aquesta decisió conciliar, hem de recordar que els importants *Juraments d'Estrasburg*, datats el 842, no són solament els primers documents escrits en romanç en el domini lingüístic de la Gal·loromània, sinó també els primers que foren escrits en tota la Romània. Guanyat aquest primer reducte (que ha estat esmentat aquí només per fer veure que el cristianisme, ultra contribuir a apuntalar el «llatí *culte*», també ajudà l'evolució de l'antic «llatí *vulgar*» vers les llengües romàniques), ja podem passar al paràgraf següent (§ 8), que és el lloc que li correspon.

8. EL BUIT INFORMATIU. DEL ROMANZO A LES LLENGÜES ROMÀNIQUES

Abans (a mitjan § 6), en unes ratlles que precedeixen el resum del *procés* que transformaria el «llatí *vulgar*» en el «romanç *comú*» (i ja susceptible de fragmentar-se un dia en les diverses llengües romàniques), he fet una precisió que haig de recollir: hi deia que el dit *procés* s'acabava de fet amb el nou *romanç* o, més ben dit, amb els «molt abundosos *romanços*» que el coronaven. Això demana una explicació. No cal repetir que el *romanç* és el resultat dels canvis que el «llatí *local*» de les diferents terres romanitzades sofrí, segons tendències espontànies i reflectint (quan hi eren) trets lingüístics dels parlars de substrat o d'adstrat. Exagerant, podríem dir que cada comarca havia forjat el seu romanç. El resultat fou una munió de parlars derivats del llatí, munió que, cap a la fi del mil·lenni, s'anà reduint, en fondre's els parlars veïns per absorció, a causa de raons tant d'afinitat lingüística com de subjecció a centres de poder, i cristallitzà 1) en una desena (més o menys llarga) de llengües romàniques, cadascuna de les quals 2) se subdividia al seu torn en nombrosos dialectes. Per a orientació general, diré que, en la coneguda introducció a la lingüística romànica de Wilhelm Meyer-Lübke (1901), aquest conjunt es descomponia en nou llengües i seixanta-set dialectes (nombre que varia una mica segons les diferents edicions del llibre). A grans trets, una «llista canònica» de llengües i dialectes d'un format semblant s'ha mantingut fins al segle xx. Només darrerament s'ha crescut el nombre de propostes de noves llengües, per diversos motius (enfortiment de la consciència de poble, reivindicació dels drets lingüístics, desig o necessitat de codificar la llengua, el seu ús en registres formals, etc.). Ho deixarem així, perquè no ens podem allunyar tant del nostre tema.

Una vegada més, hem de tornar enrere. El *procés* del «llatí *vulgar*» vers el *romanç* (cf. mitjan § 6), examinat en el seu conjunt, és simplement impressionant. Només recordant-ne aquí unes quantes característiques (entre les que allí ja eren una selecció), ens adonem que, analitzat avui el fenomen, era meravellós de constatar com pràcticament dues llengües (el «llatí *clàssic*» i el «llatí *vulgar*») coexistien sota l'aparença i la convicció que n'eren una de sola: 1) les vocals, llargues i breus, o les vocals, obertes i tancades; 2) grups consonàntics amb *p*, *t*, *k* o les palatalitzacions respectives; 3) la complexitat i les enutjoses coincidències de la declinació o el fàcil recurs a les preposicions; 4) la morfologia inveterada o la desaparició del futur i l'aparició dels temps compostos; 5) l'ordre de mots aliè al *procés* mental inherent o la nova (i més lògica) *Wortstellung*; 6) les subordinades d'infinitiu o l'extensió i l'abundor de les conjuncions; 7) mots neutres tradicionals o mots estimats com a més expressius i més propers als parlants, etc. En aquesta llista de set parelles disjuntives (A o B) que acabo de presentar, les segones opcions sempre són les innovadores, les que s'aparten del «llatí *clàssic*» i que assenyalen la ruta que, durant uns quants segles, anà engrandint els recursos i les possibilitats del «llatí *vulgar*», per a arribar a convertir-se en una llengua nova: el tantes vegades citat *romanzo* o «romanç *comú*». Dic que és una meravella: ens consta que, durant una colla d'anys, les persones que constituïen la societat romana s'entien força bé valent-se de dues modalitats *diestràtiques* d'una mateixa llengua.

Tanmateix, les coses no sempre són planeres. No endebades ens hem ficat en un paràgraf intítulat «buit informatiu». Els exemples que ens han servit per a caracteritzar el «llatí *vulgar*» han estat recollits de fonts llatines, no sempre còmodes de pouar, però, al capdavant, existents. Per a operar-hi, només ens calia mirar enrere amb atenció i amb interès. Però, si girem la vista endavant, ens perdem en una absència de documentació que impossibilita de treballar a l'estil de com ens hem captivat fins ara. La cultura visigòtica (segles v a vii), el domini àrab (segles viii i ix) i els contactes amb els francs (segles ix i x) ens han deixat orfes de textos escrits que serien indispensables per a tasques com la nostra d'avui. En això que segueix aplego qualque mostra d'aquest «buit informatiu», sense distingir-hi entre qualitats ni èpoques:

1) Sembla que el tripijoc de races, polítiques i cultures predisposava la gent al primitivisme, a l'analfabetisme i a la indiferència: la gent era menys propensa a escriure que a la Roma clàssica.

2) No s'han conservat testimonis que ens consta que foren escrits i que haurien pogut servir-nos.

3) Més, encara: exemples escrits devien existir (i potser encara existeixen) en indrets que sempre han estat de difícil accés.

4) Per acabar-ho d'adobar, també les cultures, els fets i els contactes alludits sofriren èpoques de gran escassetat en materials per a l'escriptura. En pocs mots:

ens trobem davant un veritable desert en la documentació que ens interessaria de conèixer (amb algunes excepcions pel que fa a França).

D'altra banda, la manca de fonts escrites coincideix amb un període delicat i decisiu en l'acompliment arrodonit del *romanzo* com a llengua. Suara n'examinàvem (§ 6) el *procés* de maduració. Era una llengua ja molt feta, però encara no feta del tot. Justament de quan més ens hauria convingut tenir dades sobre l'ús que se'n feia (segles VII, VIII, IX i X), les fonts d'informació no rajaven. De quina guisa resoldríem la mancança de notícies? Com veurem, filòlegs i historiadors podem detectar quins senyals de vida ens donen *més tard* els parlars continuadors del mateix *romanzo*, amb el fi d'inferir-ne les transformacions que aquest havia sofert en l'època de la qual ens manquen proves. No seré prolix: només apuntaré uns quants temes que la filologia romànica ha anat tractant, en el decurs de la seva història de més de cent anys. Són espècimens històrics (lingüístics, polítics, humans, culturals, etc.) que mobilitzaren, en el moment oportú, persones responsables i sabedors dels fets, que en servaren memòria o n'escriviren relats o textos, els quals, emperò, foren oblidats o, si foren escrits, no es conservaren i que avui hem de reconstruir amb llibres o fastos de data posterior o auscultant la realitat lingüística d'avui. Heus ací les sis mostres que proposo:

1) Els filòlegs distingiren, ben aviat, entre la Romània Occidental i la Romània Oriental, que separa una línia ideal que va de la Spezia (a la mar Tirrena) a Rimini (a l'Adriàtic), tot deixant a l'Oriental la Toscana (fogar de l'italià clàssic).

2) Poderosos factors polítics i culturals, de natures molt diverses d'un cap a l'altre de l'Europa que s'estava gestant, intervenien de maneres diferents en la sort de parlars encara no afermats.

3) No sempre podem menystenir o ignorar l'acció de superstrats germànics en territoris de romanització menys aconseguida (com en algunes zones de la Gallia i d'Itàlia).

4) Fos quina en fos la causa remota en cada cas, és innegable que el paper de l'accent de les paraules marcà diferències radicals i separadores en les llengües romàniques, tant en l'evolució de les vocals tòniques, com en el tractament de les àtones (inicials, interiors i finals), com, encara, en el de certs grups consonàntics que en depenien.

5) No sense relació amb el punt anterior, cal prendre en consideració la diftongació vocàlica, que no es dona en tots els romanços i que, quan es dona, opera en condicions diferents (segons la seva natura o la seva posició en la síl·laba, etc.).

6) Grups de llengües romàniques, per àrees (llengües centrals o laterals, etc.), per contactes històrics (superats o mantinguts, etc.) i d'altres menes (com els «parentius lingüístics», etc.). Sens dubte, tots aquests condicionaments furgaven al dessota per deixar rastre en les «quasi llengües», durant les èpoques que

anomenem de «buit informatiu». Els que acabem d'esmentar i molts més, és clar. I bé, ens sentim reptats per una situació fràgil i compromesa, que fins ara només coneixíem pels seus resultats tardans, ço és: per la filologia romànica posterior.

A propòsit d'això, potser encara ens queda per fer una comesa que ens pot orientar en la nostra recerca. Abans (en aquest mateix § 8), hem analitzat un procés sociolingüístic no pas desconegut (ans força documentat): el que mena del «llatí clàssic» al «llatí vulgar»; un procés que, entre els segles II i VII, va refermant aquest darrer llatí, fins a capacitar-lo perquè un dia es transformi en el *preromanzo*. Jo ara voldria comparar-lo amb un segon procés sociolingüístic (no simultani, sinó consecutiu respecte al primer), ara desconegut (ens en manquen proves escrites): el que mena del *preromanzo* al *romanzo*, és a dir: a les llengües romàniques o a la *Romània* en conjunt, el qual procés, entre els segles VII i X, delimita, consolida i confirma les set o vuit llengües romàniques que els primers romanistes reconeixien com a tals vers l'any 1900.

Ben mirat, però, penso que, abans d'afrontar els dos processos, sens dubte seria altament convenient d'evocar alguns fets històrics capitals que s'esdevingueren justament entre el primer (des del segle VII) i el segon (fins al segle X), i que poden explicar uns resultats del segon que serien sorprenents i inesperats si no els teníem en compte. Més, encara: aquests fets històrics que insinuo (i que, de més a més, qualifico de capitals), són susceptibles d'ajudar-nos molt en la nostra recerca. Per què? Per una raó molt senzilla: si la història *lingüística* ens falla (o se'ns torna problemàtica, qüestionable o insegura) quan ens manquen els imprescindibles testimonis escrits (a causa del «buit informatiu»), la història *general* (precisament perquè és general) disposa d'un gran nombre de testimonis que han reeixit a conservar dades i informacions amb més sort que els pergamins (sovint robats, cremats, ratats, humectats). Heus-ne ací algunes mostres, entre dotzenes que pugnen per afegir-s'hi: 1) l'aparició d'estats legals (amb les administracions inherents), o bé el prestigi i el renom de líders polítics de fama certament durable, etc.; 2) obres com monuments, estàtues, inscripcions, iconografia, monedes, etc.; 3) les mateixes tradicions populars (de base històrica, hagiogràfica, etc., així com l'anomenada «història oral», etc.). De tots aquests esdeveniments i de llurs protagonistes, els pobles servaven una memòria inesborrable. I bé, dins d'aquests esdeveniments, la llengua vivia el «segon procés», el que anava del *romanzo* a la *Romània*. No podríem trobar-hi alguna dada que omplís poc o molt el «buit informatiu» que tant ens preocupa? Ens demanem, doncs, si no seria possible d'esperar que diverses dades històriques ens *illumini* en la foscor en què fins ara ens ha deixat desemparats el malastruc «buit informatiu». Provem-ho (§ 9). *Fiat lux*.

9. UNA MICA DE LLUM?

Sí, provem-ho. De moment, reprendrem el tema dels dos processos sociolingüístics: l'un, del «llatí clàssic» al «llatí vulgar» (segles II a VII) i l'altre, del *preromanzo* a la *Romània* (segles VII a X).

1) El primer és actiu en l'Imperi romà d'Occident, que trontolla i desapareix, substituït per les monarquies visigòtiques (o altres règims per l'estil): el llatí n'és l'únic protagonista i es modifica com ja sabem. Així les coses, es produeix un doble canvi d'escenari.

2) La invasió dels àrabs, que, si marquen una empremta indeleble a la meitat meridional de la península Ibèrica, no deixen d'ocupar bona part de la resta (ni d'endinsar-se, bé que d'una manera efímera, a la mateixa Gàl·lia, d'on, però, seran rebutjats pels francs).

3) Aquests, executant un pla europeu concebut *ad hoc* per l'emperador Carlemany, alliberen, a banda i banda del Pirineu, la Septimània i la que un dia serà anomenada Catalunya Vella (cf. la digressió del § 4) (i, més a l'oest, citem-ne el Pallars i la Ribagorça, que depenien del comtat de Tolosa). Ambdós canvis d'escenari (ara, els àrabs; adés, els francs), irrompen mentre s'està desenvolupant el «segon procés» (el que va del *preromanzo* a la *Romània*).

4) I com opera aquest «segon procés»? Resulta que els *parlants* d'aquest *romanzo*, que es desviaven per viure millor en la *Romània* amb plenitud, i que, per tant, encarrilen el llenguatge vers un model de llengües còngrues i definitives, eren, al mateix temps, *ciutadans* dels nous països, uns països que tenien assegurat un lloc en la posteritat, estintolats com estaven en la història *general*, que no restaria muda (com hi havia restat la història *lingüística* amb el famós «buit informatiu»).

5) Així, doncs, el «segon procés» comparteix amb els seus *parlants* un altre procés paral·lel, ara *polític*, que immediatament era més cridaner que el procés *sociolingüístic* (a desgrat que aquest darrer, a la llarga, havia de provocar una trasmutança extraordinària en la història de les llengües europees).

Per la seva banda, el vast moviment polític incoat posa en joc una colla de trets i comportaments (antropològics, culturals, socials, religiosos i altres, encara), tots, típics de les èpoques de transició, cosa que vol dir que tots ells van més enllà que consolidar unes llengües, per més que també les hi arrosseguen i en precipiten els destins. Quina diferència, entre el «primer procés» (que es reduïa al llatí i a les expectatives del recanvi del vell model romà) i el «segon procés» (que, amb l'opció per les llengües romàniques, feia causa comuna amb el paral·lel procés polític i removia totes les maneres de «viure i de pensar»)!

Mirem d'anar exhaurint el tema, sobretot dirigint la nostra atenció vers la compleció de les noves llengües romàniques:

1) Pel que fa al «procés vers *il preromanzo*», abans hem vist que la gent de l'Imperi romà considerava *de facto* que la llengua (llatina) del vast domini tenia dues cares, encara agombolades, l'una, a l'ombra de grans escriptors i de brillants moments històrics i, l'altra, encoratjada cap a un demà prometedor. Insistíem que eren vistes com dues modalitats *diastràtiques* d'una mateixa llengua. Sembla que, en efecte, els romans, àdhuc després de la desfeta de l'Imperi (476), continuaven creient en la unitat i en la cohesió de la llengua llatina.

2) Quant al «procés vers la *Romània*», que d'una manera o altra devia enllaçar amb el primer (això depenia de tots els ítems, que no anaven mai alhora), l'ombra de Roma s'havia allargat i esblaimat i, en tot cas, estimulava que les poblacions d'origen romà maduressin en la línia que (per dir-ho en termes d'avui) va de «grup conscient a poble, de poble a nació i de nació a estat». Paradoxalment, l'emperador, al capdamunt, feia més valuosos els titulars d'altres nivells (reis, ducs, marquesos, comtes, barons, etc.) i, com diem en català, a tot arreu «tothom tenia un rei al cos».

Mentrestant, la llengua també havia anat madurant i, a diferència d'allò que passava amb el «llatí» als segles VI i VII (que la gent interpretava com una sola llengua, cf. el primer procés), ara, l'encara *preromanzo* ja se sentia més segur com a llengua i fins i tot hom pressentia que es *desfaria* en diverses llengües (i ho endevinaven: serien les *llengües romàniques*), mentre que la seva seguretat enrobustia, al seu torn, el nou món polític que anava prenent cos. Davant l'oferta «rica i vària» del *preromanzo* (i del *romanzo*), els parlants s'anaven familiaritzant (sense adonar-se'n, és clar) amb trets d'estructura, de funcionament i de lèxic amb vista a les noves llengües, per tal com se sentien obligats 1) tant a garantir llur «llatinitat originària» (meta que compartien amb tots els *preromanzi*), 2) com a exhibir llur «singularitat adoptiva» (que en faria el *romanzo* «tal», amb un nom concret, diferent de tots els *romanzi* restants).

Ja tenim orientat el sentit del «(segon) procés vers la *Romània*». Ara procurarem d'examinar com procedia la gent, vull dir els parlants que decidirien el format, la fesomia i els confins de les noves llengües (ja *romàniques* del tot, si podem dir-ho així). Si parlem de familiaritzar-se i d'escollir, és perquè sabem que la llengua mare llatina (que acabo de titllar de «rica i vària») oferia més possibilitats que les que en rigor eren indispensables per a tirar endavant aquella «reforma lingüística». Imagino, doncs, que els parlants dels ja «quasi *romanzi*» partien d'uns «reptoris» (l·listes no escrites, però sí sabudes de memòria, com tots sabem els mots bàsics de la nostra llengua), on abundaven recursos lingüístics de tota mena (sinònims; mots doblats o triplicats, etc.; tradicionals, relativament recents o nous, etc.; objectius o afectats, etc., i tants d'altres grups gramaticals o lèxics), tots els quals també indicaven preferències comarcals, regionals, etc. Breu: els sobraven materials per a dotar les noves llengües.

Tal com es plantejaven les coses, teòricament podien produir-se dues situacions:

1) Que es donés la casualitat que els «repertoris idiomàtics» arreplegats i disponibles coincidissin en els criteris selectius de *tots* els «quasi *romanzi*» que estaven arrodonint llur formació definitiva de «llengües completes concretes». En aquest cas, hauríem tingut una sola «llengua *romànica*», única hereva del vell «llatí *vulgar*». Però no fou així.

2) I no podia ésser així, car el «primer procés» havia quedat molt lluny (quan només hi havia un «tema» per a escollir: la *llengua*, i només hi havia una «llengua» per a escollir: el *llatí*); en canvi, ara, el «(segon) procés vers la *Romània*» estava involucrat en una ruta més àmplia que abraçava, com dèiem unes ratlles més amunt, totes les maneres de «viure i de pensar» dels grups socials que aspiraven a ésser reconeguts ensems *a)* com a entitats polítiques (gairebé totes idèntiques o molt semblants) i *b)* com a «llengües singulars» (diferents les unes de les altres, però totes neutralitzades per l'únic «prototip romànic» que culminava, com bé sabem, una multiseccular trajectòria llatina).

Arribats a la fi de la nostra incerta aventura d'avui, se m'acut que potser encara hi cabrà una darrera constatació. La condició de nounades d'aquestes llengües romàniques devia marcar-les, en llurs primers anys de vida, amb dos trets obligats: 1) una robusta consciència de pertànyer al dit «prototip romànic», la qual s'aniria afeblint amb el temps (reduïda, sense trigar massa, a una mera verificació de veïnatge amb les llengües afins), i 2) una uniformitat expressiva monòtona i repetida, que, si volia ésser eficaç, aviat es devia procurar maneres de dir adequades als diversos nivells (ampullós, neutre, familiar, col·loquial, vulgar) per a retratar bé les situacions (cosa que vol dir que les noves llengües s'enriquieren amb les anomenades «modalitats *diatràtiques* de la «llengua *comuna*»). En canvi, allò que sí que caracteritzà aquestes noves llengües romàniques, ja des de llur naixença, foren les modalitats *diatòpiques*, o sia les que eren pròpies d'unes terres (amb uns continguts *lingüístics*), diferents de les que ho eren d'altres terres (amb uns altres continguts *lingüístics*). Això explica que cada grup coherent per *diatopisme* apuntés directament a constituir-se en *una* llengua romànica (independent de totes les altres). Altrament dit: les llengües romàniques ja nasqueren totes sota el signe de la variació. Vegem-ho. Unes ratlles més amunt dèiem que la llengua mare llatina, «rica i vària», oferia més possibilitats que les indispensables per a tirar endavant aquella «reforma lingüística». Els trets gramaticals i el lèxic de la darrera etapa romànica comuna s'havien anat repartint segons tendències i preferències de la gent que ocupava la nova Romània. La seva unitat es trencà en llengües noves per unes raons *diatòpiques* que delimitaren els dominis lingüístics que reberen el nom corresponent a cada conjunt equilibrat com a llengua. Del *diatopisme* vingué la fragmentació de la *Romània* en llengües diferents. I quan, en una regió, un grup de parlants es distingia pel fet de posseir pocs elements *diatòpics* diferencials dins

un conjunt globalment harmònic, la futura romanística en faria un dia un *dialecte* de la *llengua* d'aquell conjunt. Etcètera. No cal donar-ne detalls.

10. CONCLUSIÓ

Ja endevineu per on ha de discórrer la meva conclusió:

1) EXCUSES. De bell antuvi, m'excuso per la complexitat de l'exposició, més pròpia per a ésser llegida que no pas escoltada. En segon lloc, per la seva extensió desproporcionada, quan he pretès de discutir la unitat de la llengua llatina (naturalment, com a ferment de situacions que caracteritzarien el futur «llatí *vulgar*» o quan m'he entretingut amb una plaent digressió sobre l'origen del català).

2) PRIMER PROCÉS. Aquest «llatí *vulgar*», ara concebut com a procés lent i en progressió constant, ha estat la profitosa primera part del tema central (i m'ha obligat, per distinció aclaridora, a separar-lo del llatí *culte*).

3) SEGON PROCÉS. Acarar la segona part del tema central equivalia a tornar a plantejar el «buit informatiu», que no era la primera vegada que em descomponia a mi personalment. Ultra l'alleugeriment que, per al nostre objectiu, sempre implica de posar en relació el «llatí *vulgar*» i els primers testimonis romànics segurs, enguany he assajat *a*) de recórrer a la història *política*, menys indocumentada que la història *lingüística* en el «buit informatiu», i *b*) de col·locar totes dues fonts en útil paralelisme. Sembla que se'ns hi ha fet una mica de llum.

4) BALANÇ. Confesso que no estic descontent d'aquesta última aportació, en especial perquè ens ajuda a comprendre què significava de voler conjuminar *a*) l'obra que havia fet l'Imperi romà d'Occident i *b*) l'obra que, en justa reparació, hi feren els qui, havent-la destruïda, es prestaren a institucionalitzar, ara fa mil anys, uns nous països i unes noves llengües a l'ombra del «Sacre Imperi Romà Germànic».

No sé si acabar dient: *dixi, habeo dictum o he dit*.